

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 340.15(477):342.533

*Мозоль Н. І.,
кандидат юридичних, доцент,
професор кафедри теорії держави і права
Національної академії внутрішніх справ*

ЗНАЧЕННЯ МАГДЕБУРЗЬКОГО ПРАВА ДЛЯ УТВЕРДЖЕННЯ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

У статті актуалізовано вітчизняний історичний досвід становлення й розвитку місцевого самоврядування. Розкрито значення магдебурзького права для утвердження локальної демократії на території України.

Ключові слова: *магдебурзьке право; місцеве самоврядування; магістрат; ратуша; бургомістр; цех.*

В статье актуализирован отечественный исторический опыт становления и развития местного самоуправления. Раскрыто значение магдебургского права для утверждения локальной демократии на территории Украины.

Ключевые слова: *магдебургское право; местное самоуправление; магистрат; ратуша; бургомистр; цех.*

Постановка проблеми. В умовах розбудови української держави значно зростає необхідність вивчення історичного досвіду, зокрема, щодо місцевого самоврядування, оскільки процес реформування сучасного самоврядування залишається суперечливим та потребує подальшого вдосконалення.

За таких умов зростає необхідність глибокого теоретичного осмислення як позитивного, так і негативного історичного досвіду, аналізу суперечливих суспільно-політичних явищ минулого, актуалізації досвіду функціонування Магдебурзького права на території України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження самоврядування є одним із мало вивчених у правовій науці, оскільки досвід само-

врядування традиційно був предметом глибокого вивчення істориків, а не правознавців. Останнім часом з'явився ряд праць дослідників із різних наукових галузей, що розглядають Магдебурзьке право. Політико-правові та соціально-економічні передумови запровадження магдебурзького права в українських містах розглянуті Т. Котенко. Джерела магдебурзького права в Україні визначені М. Кобилецьким, А. Ткаченко. Значення Магдебурзького права для становлення вітчизняної системи місцевого самоврядування, розвитку українських міст проаналізований К. Ровинською, О. Березою. Магдебурзького права в історії українській державності в економічному аспекті розглянули І. Кліменко, Є. Мірошніков. Історичний розвиток вітчиз-

няного місцевого самоврядування є предметом дослідження М. Баймуратова, О. Батанова, Р. Біленчука, В. Кравченка, Н. Сергієнко, В. Шаповала, І. Щebetун та інших учених.

Постановка завдання. Метою статті є розкрити значення магдебурзького права для розвитку місцевого самоврядування на території України; висвітлити перспективи вивчення історичного досвіду для вдосконалення сучасної системи суспільно-правових відносин.

Виклад основного матеріалу. Магдебурзьке право – це феодальне міське право, що завдячує своєю назвою німецькому (саксонському) місту Магдебург, у якому воно першочергово склалося. Саме жителям цього міста від його власника – архієпископа Віхмана – було надано право на самоврядування. Така форма правових стосунків поширилася на ряд інших міст Європи (Німеччини, Чехії, Польщі, Литви, України та Білорусі) та згодом набула узагальнюючого, символічного змісту щодо феодального міського самоврядування.

Загалом магдебурзьке право варто розуміти перш за все як міське самоврядування з власним судочинством, що здійснювалося через виборні органи. Магдебурзьке право виявлялося в міській автономії для нових поселенців (колоністів), спадкоємне і відчужувальне право на міську нерухомість на певних умовах, свободу вибору занять у сфері торгівлі або ремеслі.

В Україні процес активного поширення і утвердження магдебурзького права припадає на XIV–XV ст. Міщани українських міст боролися проти утисків із боку держави, магнатів і церкви, домагаючись права на

самоврядування. Наслідком цієї боротьби є те, що польський і литовський уряди за певну винагороду стали надавати окремим українським містам грамоти на «вільність», тобто переводити їх на самоврядування на основі магдебурзького права.

Питання щодо першого українського міста, в якому було введено магдебурзьке право, залишається дискусійним. Загалом дослідники налічують близько 400 міст, яким протягом XIV – XVI ст. було надано таке право.

Запровадження магдебурзького права у деяких українських містах викликало опір місцевого населення, оскільки супроводжувалося посиленням іноземної експансії, наданням привілеїв католицькому населенню. Згодом магдебурзьке право було пристосовано до місцевих умов.

Більшість вітчизняних істориків, зокрема: В. Антонович, Ф. Леонтович, М. Владимирський-Буданов, М. Грушевський, Л. Окіншевич, І. Крип'якевич, поширення магдебурзького права розглядали як негативне явище в історії України, оскільки, на їхню думку, така запозичена форма самоврядування є чужорідною.

Варто зауважити, що застосування магдебурзького права сприяло європеїзації українських міст у філософському та історико-правовому сенсі, стало одним із визначальних чинників поступального культурного і правового зближення України та Західної Європи.

Українські міста набули певних ознак західноєвропейського міського устрою, однак здебільшого використовували лише форму магдебурзького права, а не його змістовну сутність. На відміну від країн Західної

Європи, на українських землях Магдебурзьке право не повністю звільняло міста від феодальної залежності, іноді воно зберігало окремі норми звичаєвого права.

Відзначаючи загалом позитивний вплив Магдебурзького права на українське самоврядування, необхідно вказати на те, що його утвердження сприяло виділенню міського населення в окремий суспільний стан. Відповідно до норм магдебурзького права, міста звільнялися від цілковитої влади місцевих правителів-землевласників і набували нового правового статусу, що виявлявся в набутті самоврядності, судової незалежності й податкового імунітету, права власності на землю, пільг щодо торгівлі й ремесла. Магдебурзьке право регламентувало норми цивільного та кримінального права. Саме магдебурзьким правом визначався порядок обрання представників міських органів влади, їх повноваження та функції.

Утвердження Магдебурзького права є плідною правовою основою становлення і розвитку міського самоврядування в Україні. Українські міста, відповідно до Магдебурзького права, набули ознак внутрішньодержавних територіальних утворень із неоднаковим правовим статусом. Повним обсягом магдебурзького права користувалися Львів, Кам'янець, Київ. У цих містах формувалися міські представницькі органи влади – Рада з бургмістром, що була наділена законодавчою та адміністративною владою. Такі органи влади утворювали міський магістрат, тому ці міста називалися магістратськими.

Міська Рада повинна була забезпечувати оборону міста і порядок в ньому, вирішувати питання госпо-

дарського життя міста. В обов'язки Ради входив розгляд цивільних справ. Рада займалася розподілом податків між міщанами і контролювала своєчасність їх збору, регулювала торгівлю, стежила за дотриманням правил оренди промислових закладів, організовувала роботу броварень, солодовень та інших промислів, що належали раді. Раді були підпорядковані ремісничі цехи. Міське самоврядування санкціонувало акти купівлі-продажу нерухомого майна в межах міста, видавало міщанам довіреності на укладення торговельних угод.

Інші міста отримали назву ратушних. Вони характеризувалися наявністю неповного німецького права.

Приватно-власницькі міста мали найменше прав. Магдебурзьке право їм надавалося своїм паном, який міг у будь-який час його змінити або скасувати [4, с. 304].

Саме завдяки Магдебурзькому праву влада в містах стала максимально наближеною до об'єктів управління – усіх жителів міста. Через органи місцевого самоврядування – магістрати – жителі міста мали можливість приймати самостійні рішення. Магістрат очолював війт із бурмістрами, райцями (радниками) і лавниками, яких обирали із городян. У розпорядженні магістрату знаходилася канцелярія на чолі з писарем, «міські слуги», які займали різні посади [5, с. 258].

Магдебурзьке право є важливим джерелом розвитку правої системи на українських землях. Міста, що користувалися Магдебурзьким правом, мали розвинену судову систему. Судові функції здійснювали магістрати та ратуші. Цивільні спра-

ви у магістратських судах розглядалися радою на чолі з бургомістром, а кримінальні – лавою на чолі з вїйтом. Тяжкі кримінальні справи, до яких відносили розбій, убивство, підпал, згвалтування, замах на життя шляхтича, розглядалися магістратською радою з міським старостою. Староста разом із вїйтом розглядали справи, якщо сторонами у них виступали міщани і міські мешканці. У ратушах судові справи розглядалися вїйтом або бургомістром під головуванням міського старости або ж іншого державця. Міські суди збиралися на засідання двічі на тиждень. Їх рішення можна було оскаржити підвєоводі, який виступав як суд другої інстанції.

У містах із Магдебурзьким правом фінансова спроможність органів місцевого самоврядування забезпечувалась завдяки збору податків на користь певної адміністративно-територіальної одиниці. Українським містам із магдебурзьким привілеєм надавалось право на пільгову торгівлю. Спеціальними грамотами було дозволено проводити щотижневі міські торги та щорічні ярмарки, прибуток від яких йшов до місцевої казни. Зазвичай, місцем торгу був ринок, розташований у центрі міста, а продаж будь-яких товарів поза межами ринку суворо заборонявся [1, с. 11]. Для проведення великих щорічних (інколи – двічі на рік)торгів – «ярмарків» отримували право лише деякі міста. На ярмарки з'їжджалися купці з віддалених земель, укладали великі торгові угоди.

Отже, Магдебурзьке право мало позитивний вплив на суспільний та економічний розвиток, сприяло формуванню правової системи України, створило історико-правові передумови для утвердження місцевого самоврядування.

мови для утвердження місцевого самоврядування.

Міщани у містах із Магдебурзьким правом об'єднувалися в професійні цехи: купців, ремісників, лікарів, аптекарів, музикантів, співаків тощо. Кожен цех на чолі виборним майстром був самоврядною громадою з власним статусом і судом. Головні питання цеху обговорювались і вирішувались зборами членів цеху. Цеховим майстрам підпорядковувалися підмайстри та учні. Щоб перейти із категорії учнів до підмайстрів, або ж із підмайстрів до категорії майстрів необхідно було скласти іспит. Цехи мали своїх покровителів, свої ікони, прапори, свята, статuti. За неухильним дотриманням статутів стежило керівництво цеху. Порушення статуту цеху каралося виключенням із цеху.

Цехова організація праці сприяла високій якості продукції, надавала можливість спільними зусиллями долати конкуренцію з боку виробників магнатських і шляхетських господарств. Водночас цехова організація регламентувала усе виробництво, не допускала можливості швидкого переходу із однієї категорії населення цеху в іншу, що значною мірою стримувало розвиток продуктивних сил.

Відповідно до норм Магдебурзького права, міщани були юридично незалежними, однак виконували як загальнодержавні повинності й податки, так і ті, які встановлювалися міською адміністрацією, зокрема: утримання міської адміністрації і варті королівських військ, сплата грошових податків у міську скарбницю тощо. Окрім того, міщани не звільнялися від військової повинності.

Адміністративний устрій українських міст на основі магдебурзько-

го права відрізнявся наявністю так званих «юридиків» – відокремлених міських територій, що в адміністративному і правовому сенсі контролювалися феодалними власниками. На такі юридики не розповсюджувалася судово-адміністративна влада міського самоврядування. Управління населенням юридиків здійснювалося від імені феодала особливими службовими особами – війтами і тіунами. Поділ міста на юридики обумовлював і поділ функцій з управління містом між їх власниками. Кількість юридиків у деяких містах становила кілька десятків.

Об'єктивна оцінка Магдебурзького права вимагає вказати на ряд негативних наслідків від його поширення на українських землях. Так, не зважаючи на пільги стосовно сплати податків, широких повноважень магістратів у питаннях місцевого значення, Магдебурзьке право обмежувало українських міщан. М. Грушевський зауважував, що магдебурзьким привілеєм у містах із німецьким правом повній мірі могли користуватися не русини, а лише католики – німці та поляки [2, с. 238].

Такі обмеження викликали наполегливу боротьбу українського міщанства за свої права. В деяких містах відбувалися збройні сутички й повстання проти старост і воєвод: Черкаси, Канів – 1536 р., Вінниця, Брацлав – 1541 р. Результатом таких протестів стало те, що згодом Магдебурзьке право було поширене на все населення міст. Воно надавалося окремим містам спеціальним привілеєм великого князя, і надання його вилучало місто із залежності від місцевої адміністрації.

Значною вадою Магдебурзького права було і те, що його в принци-

пі можна було отримати тільки від представника вищої державної влади. Тому українські міста всі свої сподівання покладали на зовнішні чинники – державну владу, місцевих магнатів, шляхетські вольності, козацьку старшину адміністрацію тощо.

В українських містах із магдебурзьким правом був відсутній єдиний чітко визначений порядок виборів до магістратів. Вибори найчастіше проходили в ратуші на зборах жителів. Відносно невелика площа ратушного приміщення не дозволяла вмістити всіх міщан, тому збори обмежувалися так званими представниками «від посольства». У невеликих містах і містечках можливості вибору справді гідних представників до органів місцевого самоврядування були обмеженими. Представниками місцевої влади зазвичай обирали найбільш заможних міщан, які лобіювали свої власні політичні та економічні інтереси та не завжди відповідали задекларованим рекомендаціям бути «не багаті и не убогі, но середного достатка... законно-рожденными, дома всегда жить, доброго имени, богобоязненными, справедливыми и правдивыми... Не разглашают городские тайны, быть твердыми в словах и делах, чуждаться алчности» [6].

Часто в українських містах не дотримувалися принципу магдебурзького права щодо річного терміну перебування у складі ради. У складі ради перебували одні й ті ж особи навіть протягом десяти років. Таке зловживання владою викликало обурення з боку міщан і призводило до бунтів.

Однак вказані недоліки не є визначальними для загалом позитив-

них наслідків впровадження магдебурзького права в містах на українській території. Утвердження магдебурзького права що сприяло формуванню традицій децентралізації публічної влади в Україні.

Елементи магдебурзького права активно застосовували у військових козацьких судах. Згодом, у часи Гетьманщини, магдебурзьке право розглядалося як важливий елемент «давніх прав» українського народу, тому широко використовувалося в кодифікації «малоросійського права».

Однак уже наприкінці XVII ст. навіть у містах із магдебурзьким правом реальне міське самоврядування поступово обмежувалося. Із ліквідацією Гетьманщини самоврядування в українських містах почало занепадати. Царським указом від

1831 р. магдебурзьке право було скасоване. У Києві його остаточна відміна відбулася в 1835 р.

Висновки. XIV – XVIII ст. є важливим етапом історії розвитку українського самоврядування на основі магдебурзького права. Осмислення феномену магдебурзького права дає ключі до розуміння як теоретичних засад, так і практичних аспектів діяльності органів місцевого самоврядування в Україні на різних етапах історичного розвитку. Магдебурзьке право мало значний вплив на утвердження міського самоврядування в Україні. Актуалізація позитивного та негативного досвіду впровадження Магдебурзького права на українських землях важлива за умов необхідності вдосконалення сучасного вітчизняного місцевого самоврядування.

Список використаних джерел

1. Бойко І. Й. Застосування Магдебурзького права у Галичині в складі Польського королівства (1349–1569 рр.). *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского*. Т. 21 (60). № 2. 2008. С. 11–19. (Серія «Юридические науки»).
2. Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / редколегія: П. С. Сохань (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 1991–1998. Т. 5. Київ, 1994. 704 с. (Серія «Пам'ятки історичної думки України»).
3. Історія держави і права України: курс лекцій / за ред. В. Г. Гончаренка. Київ: Вентурі, 1996. 288 с.
4. Клименко И. Н. Магдебургское право в истории украинской государственности / И. Н. Клименко, Е. В. Мирошников; НИУБелГУ. *Актуальные проблемы развития национальной и региональной экономики*: сб. науч. тр. V междунар. науч.-практ. конф. для студентов, магистрантов, аспирантов и молодых ученых, Белгород, 24 апр. 2014 г. / под науч. ред. Е. Н. Камышанченко, Ю. Л. Растопчиной. Белгород, 2014. С. 304 – 306.
5. Ровинська К. І. Магдебурзьке право як підґрунтя формування місцевого самоврядування на території України. *Теорія та практика державного управління*. № 2. 2013. С. 257–263.
6. Сас П. М. Феодальные города Украины в конце XV–60-х годах XVI в. М., 1976. С. 178–179.

N. Mosol,

*PhD, associate professor, State and
Law Theory Chair*

of the National Academy of Internal Affairs

VALUE OF MAGDEBURG RIGHT IN ORDER TO STRENGTHEN THE LOCAL SELF GOVERNANCE IN UKRAINE

The article has actualized the national historical experience of the formation and development of local self-governance. The importance of the Magdeburg Law for the establishment of local democracy in the territory of Ukraine has been revealed.

It is determined that in the Ukrainian cities the principle of the Magdeburg law concerning the annual term of the membership in the city council was often not respected. Some councils were composed by the same persons even during ten years. Such abuse of power often caused riots of the angry citizens. However, such shortcomings are not decisive for the general positive effects of the Magdeburg Law introduction in the Ukrainian cities. The approval of the Magdeburg Law, which contributed to the formation of the tradition of decentralization of the state power in Ukraine. Elements of the Magdeburg Law were actively used in the military Cossack settlements. Subsequently, at the Hetmanate period of our history the Magdeburg Law was considered an important element of the "ancient rights" of the Ukrainian people. Therefore, it was widely used in the codification of the local legislation.

The Magdeburg Law is investigated as an important source of the development of the right system on the Ukrainian lands. Cities with the Magdeburg Law had the well-developed judicial system. Judicial functions were carried out by the magistrates and city councils. Civil cases at the magistrates' courts were examined by the councils headed by the burgomasters. The criminal cases were considered by the so-called lavas. Grave criminal cases (robbery, murder, arson, rape, assassination) were considered by the city elder of the magistrates' councils. The city elder could consider any cases, if their parties were the city dwellers. The city courts held their meetings twice a week. Their decision could be appealed to the court of the second instance.

It has been revealed that understanding of the Magdeburg Law phenomenon helps to understand both theoretical foundations and practical aspects of the activities of the local self-governance bodies in Ukraine at different stages of the historical development. The Magdeburg Law had a significant impact on the consolidation of the city governments in Ukraine. Actualization of the positive and negative experience of the Magdeburg Law implementation in Ukraine is very important in the context of the improvement of modern local self-governance bodies.

Key words: *Magdeburg right; local self-governance; city council; town hall, burgomaster, workshop.*

Надійшла до редакції 20.10.2017